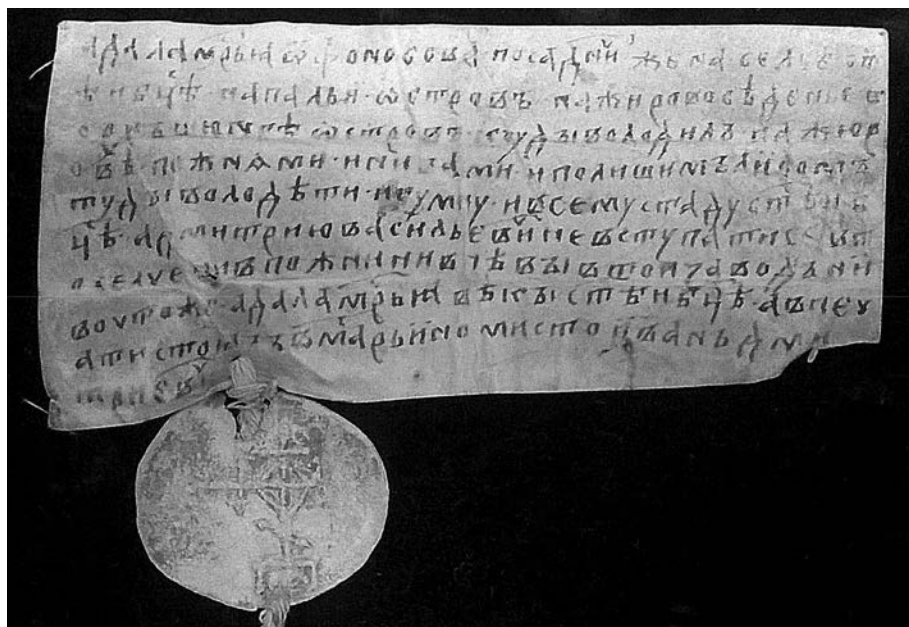

ПУБЛІКАЦІЇ

Вадим Арістов

Новгородська грамота XV ст. з фондів Національного музею історії України

У фондах Національного музею історії України (далі — НМІУ) зберігається оригінал новгородського актового документа XV ст. Це вкладна грамота Марії, дружини посадника Афанасія (Офоноса) Палеостровському монастирю (у зібранні рукописних документів, справа під номером 195, далі — РД-195)¹.

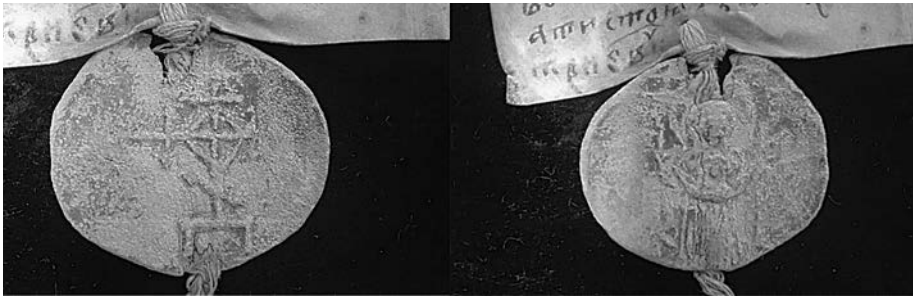

Це пергаментна грамота малого розміру: 11,1 × 5,5 (ліва сторона) / 4,3 (права сторона) см. До грамоти прикріплено печатку, що типологічно подібна

¹ Висловлюю щиро подяку Максимові Васильовичу Яременку, який повідомив мені про існування цієї грамоти.

до печаток владичних намісників XV ст.² На лицьовій стороні зображено складний хрест із ромбічною фігурою на перехресті. На зворотній — Богородицю «Знамення» — образ, особливо шанований у Новгороді в пам'ять про чудо Богородиці 1169–1170 р.³

Текст грамоти лаконічний, формуляр простий, цілком відповідає відомим новгородським грамотам XV ст. Це один із небагатьох відомих новгородських актових документів XV ст., виданих жінками⁴. Зміст його такий: Марія, дружина посадника Офоноса, дає село Нажирове Сидіння з прилеглими територіями й угіддями монастиреві Св. Богородиці (Палеостровському); слідує опис володінь; спеціально обумовлюється заборона Дмитрові Васильовичу «вступатися» у землі монастиря; зазначається, що грамота скріплена печаткою Івана Дмитровича «замість Марії» (див. Додаток 1).

Копія цієї грамоти, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів (далі — РДАДА), була видана у 1958 р. В.І. Корецьким⁵ під номером 6 у серії документів, що стосувалися Палеостровського монастиря⁶.

***

На основі ідентифікації згаданих у грамоті осіб Корецький датував її широко — першою половиною XV ст.⁷ Дослідник уважав, що «Марья Офоносова посаднича жена» — це дружина посадника Афанасія (Офоноса) Груза, сина

2 *Актовые печати Древней Руси*. Т. 2. 1970, 181–183, 268–270 (табл. 14–16: 490, 492–505).

3 Чудесний захист міста під час облоги військом Андрія Боголюбського. Див.: Дмитриев Л.А. Сказание о битве новгородцев с суздальцами. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 2, ч. 2. Л., 1989, 347–351.

4 *Грамоты Великого Новгорода и Пскова* (далі — ГВНП). М., Л., 1949, № 119, № 129, № 219, № 235, № 325.

5 Корецкий В.И. Новгородские грамоты XV века из архива Палеостровского монастыря. *Археографический ежегодник за 1957 г.* М., 1958, 437–450 (грамота на с. 448–449).

6 Монастир розташовувався на одному з островів Онезького озера, на північній периферії володінь Великого Новгорода.

7 Корецкий В.И. Новгородские грамоты XV века, 439–440.

тисяцького Остафія. Він згадується в актових і наративних пам'ятках із 1440-х⁸ до середини 1470-х рр.⁹

В.Л. Янін переглянув висновок Корецького щодо особи чоловіка Марії. На його думку, ідеться про Афанасія Єсифовича. Він згадується як посадник із 1418 р., а останні документи, де він фігурує (дві купчих грамоти¹⁰), можуть датуватися (на основі почерків та імен свідків) рубежем 1440–1450-х рр.¹¹ Вагомим аргументом на користь гіпотези Яніна є згадка можливого претендента на спадщину Афанасія та його дружини — Дмитра Васильовича, який згадується в документах із 1430-х до початку 1450-х рр. Він був новгородським тисяцьким (щонайменше з 1435 р.) та посадником (принаймні з 1448 р.)¹². Дмитро Васильович був племінником Афанасія Єсифовича, сином його брата Василя, а отже, як близький родич, міг оспорювати рішення Марії¹³.

Найзагадковіша особа в документі — Іван Дмитрович, що «в печати стояль в Мар'їно мисто». Корецький уважав¹⁴ його тисяцьким Іваном Дмитровичем, згаданим у рядній грамоті початку XV ст.¹⁵ Це була одна з підстав, чому дослідник датував грамоту Марії першою половиною XV ст. Справді, указана рядна грамота була видана між 1414 і 1417 рр.¹⁶ Однак Іван Дмитрович безпосередньо тисяцьким не названий. Він фігурує у списку свідків укладання «ряду». Означення «тисяцький» стоїть лише перед іменем Олександра Ігнатійовича — першого у цьому списку. Немає певності, що цей Іван Дмитрович ідентичний тому, якого згадано у грамоті Марії. Та навіть якщо йдеться про ту саму особу, цілком можливо, що вона діяла й через тридцять років. Тож згадка Івана Дмитровича не є вагомим критерієм датування документа.

Варто прийняти думку Яніна, що датування грамоти Марії Офонові має спиратися на дати останніх згадок Афанасія Єсифовича і Дмитра Васи-

8 Уперше його згадано у даній грамоті Палеостровському монастиреві («Офоновь Остафьинь тысячкого»). *ГВНП*, № 90. Видавці датували грамоту 1415–1421 рр. на основі згадки посадника Андрія Івановича, що займав цей уряд у зазначених роках.

В.Л. Янін передатував документ 1430-ми рр., пов'язавши його з іншим посадником Андрієм Івановичем. Див.: Янін В.Л. *Новгородские посадники*. М., 1962, 279–281.

Пізніше вчений переглянув своє датування на користь пізнішої дати — 1440-х рр. На його думку, це була фундаційна грамота, оскільки вона затверджувала права чернецької громади на Палій-Острів — осередок володінь однойменного монастиря. Янін В.Л. *Новгородские акты XII–XV вв. Хронологический комментарий*. М., 1990, 244–245.

9 Остання згадка посадника Афанасія припадає на 1475 р., коли він брав участь у зустрічі новгородської еліти з великим князем московським Іваном III. Янін В.Л. *Новгородские посадники*, 300.

10 *ГВНП*, № 286 і № 287.

11 Янін В.Л. *Новгородские акты XII–XV вв.*, 246–247.

12 Янін В.Л. *Новгородские посадники*, 279–283, 288–290; Его же. *Новгородские акты XII–XV вв.*, 245–246, 248; Бассальго Л.А. Новгородские тысяцкие. Ч. III. Тысяцкие со второй четверти XV века до конца новгородской независимости. Дополнение к Списку В. *Новгородский исторический сборник*. Вып. № 13 (23). СПб, 2013, 119, 123.

13 Янін В.Л. *Новгородские акты XII–XV вв.*, 248.

14 Корецкий В.И. Новгородские грамоты XV века, 439–440.

15 *ГВНП*, № 130.

16 Янін В.Л. *Новгородские акты XII–XV вв.*, 42.

льовича. Марія мала видати грамоту в той час, коли її чоловік уже помер (найвірогідніше — невдовзі після його смерті), але Дмитро Васильович ще був живий. Ця комбінація обставин указує на рубіж 1440–1450-х або на початок 1450-х рр. Таким чином, створення грамоти Марії Офонової слід датувати серединою XV ст., умовно — близько 1450 р.

***

Упродовж наступних двох із половиною століть документ зберігався в Палеостровському монастирі. У 1590 р. ченці звернулися до московського царя по захист від зазіхань сусідів. Він відрядив двох дяків узяти в обителі документальні підтвердження володінь. Було надано одинадцять грамот, що засвідчували права монастиря. Із них зняли копії, а оригінали повернули¹⁷. У 1687–1689 рр. Палеостровом заволоділи старообрядці, намагаючись узяти реванш після невдалого Соловецького повстання 1667–1676 рр. В їхньому розпорядженні опинилися старовинні документи, що зберігалися в обителі; значна кількість їх згоріла під час штурму монастиря урядовим військом¹⁸. Саме тому донині оригінал грамоти вважався втраченим. Насправді це не так. Слід гадати, що деякі з документів уціліли та зберігалися у старообрядницьких громадах. Серед них могла бути і грамота Марії Офонової.

Яким чином вона опинилася у фондах НМІУ, незрозуміло. Деяке світло на це питання можуть пролити спостереження над її «конвоем». Основним документом у справі РД-195 є рукопис початку XIX ст. «Права, привилегии, грамоты и указы о вольности малороссийской». На момент віднайдення грамота Марії Офонової не була зазначена в опису справи. Можна припускати, що до певного часу вона взагалі перебувала між сторінками рукопису «Прав, привілеїв...» і тільки пізніше була помічена й закріплена на спеціальній, покритій оксамитом, пластинці (у такому вигляді вона зберігається і зараз). На пергаменті є сліди згинів, судячи з яких грамота була складена вшестеро. Розміри такого згортку дорівнювали приблизно 5,5 × 2,5 см.

Отже доля грамоти пов'язана із зазначеним «малоросійським» рукописом. Він належить до комплексу українських документів колекції А.О. Титова. До нього вони потрапили з бібліотеки О.М. Бодяньського в 1880 р., коли Титов купив частину цього зібрання у вдови знаного археографа¹⁹. Невдовзі, у 1883 р., матеріали Бодяньського ввійшли до фондів Ростовського музею старожитностей, одним із засновників якого був Титов²⁰.

17 Корецкий В.И. Новгородские грамоты XV века, 437–438.

18 Корецкий В.И. Новгородские грамоты XV века, 441. Також див. детальний, хоч і вкрай тенденційний, опис цих подій у Є.В. Барсова: Барсов Е.В. *Палеостров, его судьба и значение в Обонежском крае. С грамотами и другими письменными памятниками*. М., 1868, 31–35.

19 *Собиратель и археограф: история коллекции* / http://expositions.nlr.ru/ex_manus/titov/collector.php

20 На документах стоїть відповідний штамп — «Ростовский музей древностей».

Складно сказати напевно, чи потрапила грамота Мафії Офоновської до Титова з бібліотеки Бодяньського, чи належала до його власної колекції? І все ж вона вибивається з контексту матеріалів Титова, що мають штамп бібліотеки Бодяньського. Видається вірогідним, що невеликий за розміром пергаментний аркуш суто випадково опинився в українському рукопису початку XIX ст. Водночас серед документів власного зібрання Титова із фондів НМІУ є рукописи, пов'язані зі старообрядцями²¹. Саме з їхніх архівів (безпосередньо або через перекупників) до колекціонера могла потрапити новгородська грамота, якщо її справді з Палеостровського монастиря вивезли «розкольники» в 1687–1689 рр.

У 1902 р. Титов домовився про передачу своєї колекції до Імператорської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі. Утім до революції вдалося перевезти лише незначну кількість рукописів. Основна частина зібрання залишилася в Ростовському музеї²² й потрапила в Ленінград до Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина вже після війни, у 1940–1950-х рр.²³ Слід гадати, що під час або по війні, можливо, у зв'язку з перевезенням колекції, певна кількість документів опинилася в Києві²⁴, зокрема у фондах НМІУ. Характерно, що більшість із них була українського походження. Серед винятків — грамота Марії Офоновської.

Можна запропонувати такий сценарій історії грамоти після 1687–1689 рр. Вона зберігалася у старообрядницькому середовищі, цілком імовірно, у Соловецькому монастирі. Тоді документ було складено вшестеро, і він легко опинився між аркушів рукописної книги. Це міг бути, зокрема, конволют старообрядницького походження РД-203, що пізніше належав до зібрання Титова, а зараз також зберігається у фондах НМІУ. Пізніше на якомусь етапі, наприклад, під час перевезення низки титовських рукописів до Києва, грамота випала з книги. Її знову вставили в рукопис, але вже не в той самий, а в інший. У такий спосіб вона й могла опинитися між сторінками українського збірника «Прав, привілеїв...».

21 Зокрема це конволют РД-203, що містить текст *П'ятої Соловецької чолобитної розлогої редакції* (авторства Геронтія — ієромонаха Соловецького монастиря). Принагідно висловлюю вдячність Олені Михайлівні Юхименко за допомогу в ідентифікації цього тексту. Див.: Чумичева О.В. *Соловецкое восстание 1667–1676 годов*. М., 2009, 72–74, 301–330.

22 Штатми Ростовського музею старожитностей, в яких написи зроблено згідно з реформованим правописом, свідчать про те, що документи колекції Титова з фондів НМІУ зберігалися в Ростові після 1918 р.

23 *Поступление собрания А.А. Титова в Императорскую публичную библиотеку* / http://expositions.nlr.ru/ex_manus/titov/ipb.php

24 Схожа доля в українського рукописного збірника XVIII ст., що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. 30, спр. 132). Він належав до бібліотеки Бодяньського, був викуплений Титовим, а потім за невідомих обставин опинився в Києві (придбаний Центральною науковою бібліотекою Академії наук УРСР 20 лютого 1968 р. в букністичній книгарні). Див.: *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* (серія «Пам'ятки української мови»). К., 1984, 7–8.

***

Текстологічне порівняння списків НМІУ та РДАДА демонструє відхилення копії грамоти від оригіналу рукопису (див. Додаток 2). Московська копія виконана неохайно й містить помилки²⁵. Замість нормального *селче* бачимо *селуе*. Нормальне новгородське ім'я *Нажир* (у формах *Нажирово* і *Нажуровъ*) перетворюється в *Пажир/Пожур* (*Пажирово* і *Пожурове*). Імовірно, писець не цікавився змістом тексту та підійшов до завдання формально.

Грамота Марії Офонової важлива з мовознавчого погляду. Вона яскраво ілюструє явище переходу $\text{ъ} > \text{і}$, що є характерною ознакою давньон Новгородського²⁶, а також українських діалектів. Тут присутня й новгородська флексія родового відмінку однини жіночого роду *-ѣи* (у слові *с(ва)тѣи*)²⁷. Трапляються випадки гіперкорекції (*нивы > нѣвы*). Водночас правки, внесені до тексту грамоти в московській копії, виявляють великоруські мовні особливості:

сѣденье > седенье
володиль > володел
полишимъ лисомъ > полешим лесом
володѣти > володети
Дмитрию > Дмитрею
вѣкы > веки
мисто > место

У копії знівельовано всі місця, де оригінал проявляє новгородські риси. Вираженість новгородських мовних особливостей у грамоті Марії зближує її з текстами берестяних грамот, але віддаляє від оригіналів актових документів XV ст.²⁸

Відкриття оригіналу грамоти Марії Офонової у фондах НМІУ додає оптимізму в пошуку східноєвропейських документів середньовічної доби. Її порівняння з московською копією важливе для розуміння особливостей передачі оригінальних текстів у «великоруських» списках XVI–XVII ст. Зрештою, залишається відкритим питання про конкретні обставини, за яких цей мініатюрний (у буквальному сенсі) залишок новгородської історії прийшов «у Русь», до Києва.

25 За умовчанням приймаємо, що видання Корецького точно відтворює рукопис.

26 Зализняк А.А. *Древненовгородский диалект*. 2-е изд. М., 2004, 70–71.

27 Розгорнутий аналіз новгородських мовних рис у текстах грамот XV ст. див. у: Гиппиус А.А., Лукин П.В., Полехов С.В., Сквайрс Е.Р. Новая грамота о новгородско-ганзейских взаимоотношениях (1425 г.) (у друку). Висловлюю вдячність авторам за можливість ознайомитися з текстом статті до її публікації.

28 Написанню списку НМІУ «полишимъ лисомъ» протистоїть «полѣшнї лѣсъ» у грамотах видання 1949 р. Див.: *ГВНП*, № 99, № 111, № 163, № 194, № 199, № 201, № 208, № 209, № 218, № 223.

Додаток 1

Засади публікації. Графіку кириличних літер передано сучасним шрифтом, «ѣ», «w», «л» збережено. Титла розкрито, виносні літери внесено в рядок курсивом, пропущені літери — у дужках, крапки над «и» та крапки між словами збережено. Розбивку на слова здійснено публікатором, великі літери проставлено за сучасними нормами.

А дала М(а)рѣя Сѡфоносова посаднич(а) жена . селче с(ва)тѣи Б(огороди)цѣ . на Пальї . встровь . Нажирово сѣденьє верхъ Шюнгѣ встровь . коуды володилъ Нажюровѣ . пожнями . и нивами . и полишимъ лїсомъ туды володѣти . игумну . и всему стаду с(ва)тѣи Б(огороди)цѣ . а Дмитрию Васильевич(ю) не вступатисе в то селче ни в пожни ни в нѣвы в тои заводъ нї во что же . а дала М(а)рѣя вѣкы с(ва)тѣи Б(огороди)цѣ . а в печати стоялъ в Марьино мисто Йванъ Дмитриевич²⁹.

Додаток 2

Жирним підкресленим позначені місця спільного тексту (слова й окремі літери), що містять суттєві, відзначені у статті, розходження списків. У квадратних дужках меншим шрифтом — фрагмент, що не має відповідника у списку НМІУ.

НМІУ	РДАДА
А дала М(а)рѣя Сѡфоносова посаднич(а) жена . селче с(ва)тѣи Б(огороди)цѣ . на Пальї . встровь . Нажирово сѣденьє верхъ Шюнгѣ встровь . коуды володилъ Нажюровѣ . пожнями . и нивами . и полишимъ лїсомъ туды володѣти . игумну . и всему стаду с(ва)тѣи Б(огороди)цѣ . а Дмитрию Васильевич(ю) не вступатисе в то селче ни в пожни ни в нѣвы в тои заводъ нї во что же . а дала М(а)рѣя вѣкы с(ва)тѣи Б(огороди)цѣ . а в печати стоялъ в Марьино мисто Йванъ Дмитриевич	А дала Марѣя Офоносова посадничѣ жена селче святѣи богородиц[и] на Пальѣострове Нажирово сѣденьє верхъ Шюнге остров, куд[ы] володелъ Пожурове пожнями, и нивами, и полешимъ лесом , туды володѣти игумену и всему стаду святѣи богородици. А Дмитрею Васильевичю не вступатися то селче, ни в пожни, ни в нивы в тои завод ни во что же. А дала Марѣя в вѣкѣ святѣи богородици. А у печати стоял в Марьино мѣсто Иван Дмитриевич. [А печать у данной грамоты на свинцу пречистая богородида в[о]площение]

Національний музей історії України

29 Літера «и» наприкінці слова сильно стерта, прочитується лише ліва паличка.